

Stodola, Jiří

Předmluva

In: Stodola, Jiří. *Filosofie informace - metateoretická analýza pojmu informace a hlavních paradigmat informační vědy*. Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2015, pp. 11-26

ISBN 978-80-210-8011-9

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134801>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PŘEDMLUVA

Předmětem předkládané práce je metateoretická analýza pojmu informace a základních paradigmat informační vědy ve světle epistemologie a obecné metafyziky. Práce by se dala nejlépe zařadit do oblasti, pro kterou se v současnosti vžilo označení filosofie informace. Podle hlavního představitele této disciplíny, Luciana Floridiho, se filosofie informace zabývá jednak hledáním nejobecnějších odpovědí na otázky po povaze informace a s tímto pojmem spojených informačních věd, jednak snahou o využití metodologie vzniklé na půdě informačních věd pro řešení filosofickým problémů (Floridi, 2011d, s. 14). Jde tedy na jedné straně o metateoretická zkoumání informačních věd a jejich základních pojmů, na straně druhé o využití poznatků těchto disciplín pro potřeby filosofie, která řeší tradiční problémy jako „co je bytí“, „co je pravda“, „co je dobro“, „co je krása“, „kým je člověk“ a mnohé další. V naší práci preferujeme zejména první okruh problémů spojených s filosofií informace a ptáme se proto, co je to informace a jaká je povaha informačních věd, nicméně nevyhýbáme se ani oblasti druhé – snažíme se pojem informace uvést do vztahu s tradičními filosofickými disciplínami, jakými jsou epistemologie a metafyzika, a za účelem modelování problémů spojených s těmito disciplínami užíváme postupy, které se osvědčily v rámci informační věd. Naším záměrem není vycházet z filosofie informace, kterou buduje L. Floridi, ale spíše rozpracovat vlastní model této disciplíny založený především na kritickém realismu.

1 Metateorie a teorie

Metateoretický přístup práce (srov s. Bates, 2005a; Hjørland, 1998) je dán našim souhlasem s tradičním předpokladem metodologů vědy, podle kterého si věda nedává svůj předmět ani základní metodu (Anzenbacher, 1991, s. 22). Tento předpoklad je v současnosti podpořen objevy matematika Kurta Gödela, který formuloval tzv. věty o neúplnosti (srovnej s Kindler, 2012). Gödel dokázal, že není možné, aby formální systém byl schopen konsistentně hovořit sám o sobě, definice určitého systému není proveditelná v rámci systému samotného (tyto poznatky si troufáme extrapolovat všude tam, kde hovoříme o systémech, tedy souborech prvků a jejich vzájemných vztahů, a tedy i na vědu, protože každá vědecká disciplína je systémem poznatků). Systém je možné definovat až v rámci systému vyššího řádu – metasystému.¹

Pro informační vědce to možná zní překvapivě, ale předmět informační vědy není definován v rámci informační vědy, ale v rámci jiné disciplíny, a to disciplíny, která je obecnější než informační věda samotná (podmínky pro takový obor výborně splňuje právě filosofie informace). Informační vědci samozřejmě mohou namítnout, že informační vědu v rámci disciplíny bez problému definují. Tato námitka je pravdivá pouze z části. Informační vědci nepochybně svoji disciplínu definují, s čím se souhlasit nedá, je tvrzení, že tak činí v rámci této disciplíny. Domníváme se, že každý pokus definovat informační vědu, jakkoliv je pro tento obor nesmírně důležitý, není součástí informační vědy samotné; to však nikterak neznamená, že jej nemůže učinit člověk, který se v rámci disciplíny pohybuje.

Samozřejmě platí, že nelze postupovat v hierarchii vědních disciplín, které definují jiné vědní disciplíny, do nekonečna. Speciální věda je obvykle definována v rámci filosofie vědy, filosofie samotná však nemůže být definována jinak než opět filosofií, neboť obecnější obor, než je filosofie, neexistuje. Můžeme sice hovořit o filosofii, která se zabývá jsouncem, bytím, pravdou apod., a metafilosofií, která zkoumá, co je filosofie, nicméně zde se jedná v podstatě o pouhá slova, protože filosofie (zejména metafyzika) nakolik zkoumá vše, co je, natolik zkoumá i sama sebe, neboť ona sama patří k tomu, co je. Klasičtí filosofové se pak shodují na tom, že nejvyšší metafyzický pojem, pojem jsounca, je vlastně nedefinovatelný, ale pouze intuitivně srozumitelný a vyjádřitelný opisem. Proto se neprohřešujeme proti zásadám o hierarchii oborů, požadujeme-li, aby určitý filosofický postoj zkontrolo-

¹ Otázkou je, zda to platí i v případě tzv. měkkých systémů (Checkland, 2000), které nejsou chápány jako soubory fyzických entit, ale spíše jako lidská konstrukce problémové situace. Domníváme se, že v tomto případě platí totéž, co o lidské mysli, protože v tomto případě jde o produkt lidské mysli, lidská mysl je schopna sebedefinice, protože nemá povahu „tvrdého“ systému, tedy souboru prvků, ale je jednoduchá. Otázkou je, zda se z „měkkého“ systému formalizací nestává systém „tvrdý“. Záleží také na tom, zda vědu chápeme jako habitus mysli nebo jako systém poznatků (viz III. část, kap. 2.1)., v prvním případě jde patrně o „měkký“ systém, v druhém případě o systém „tvrdý“.

val svoji udržitelnost vztážením vlastních postulátů na sebe sama. Nic nám nebrání tvrdit, že prověření konsistence určité pozice je provedeno za pomoci metateorie, pokud jde o speciální vědy, a metafilosofie, pokud jde o filosofii – ve druhém případě však půjde spíše o rozdíl slovní.

Metateorií tedy rozumíme teorii, jejímž prostřednictvím zkoumáme systém a strukturu určité teorie. To, co nás tedy vede k volbě metateoretického přístupu, je snaha o zkoumání a vyslovení předpokladů, o které se informační věda opírá a bez kterých neexistuje a které sama o sobě nezkoumá. Námitka může znít, že informační věda existuje a funguje i bez takového důkladného zkoumání a že informační vědci vedou kvalitní výzkum, i když se o metateoretické otázky nezajímají. To je jistě pravda, nicméně tato skutečnost neznamená, že by informační věda v tomto případě visela ve vzduchu a nestála na předpokladech, které leží mimo ni. Tyto předpoklady sice nejsou vždy vysloveny, nicméně vždy jsou přítomné a vždy jsou pomocí metateoretické analýzy rozpoznatelné. Jak například ukazuje Birger Hjørland a Hanne Albrechtsenová (1995), tradiční dokumentové paradigma je založeno na pozitivizmu, kognitivní paradigma na karteziánském racionalismu, doménovou analýzu se pokouší tito autoři formulovat jako přístup vycházející z metafyzického realismu. Pozitivizmus, racionalismus a realismus pak nejsou směry informační vědy (těmi jsou dokumentové, kognitivní a sociálně doménové paradigma), ale epistemologické přístupy. Právě explicitní metateoretická analýza východisek informační vědy může odhalit důvody neplodnosti určitých přístupů a posunout disciplínu dál, pokud se pokusí zdůvodnit východiska jiná.

2 Proč filosofie informace?

V rámci informační vědy existuje několik explicitních a několik implicitních metateoretických přístupů. Mezi metateoriemi, které jsou explicitně formulovány můžeme jmenovat vedle filosofie informace, spojené zejména se jménem Luciana Floridiho (Floridi, 2011d), také sociální epistemologii Jesse Shera (1970) a teorii vytváření významu Brendy Dervinové (Dervin, 2005). Vedle toho existují implicitní metateoretické přístupy stojící v pozadí základních paradigmat informační vědy. Pro dokumentové paradigma (Otlet, 1934; Briet, 2006) je takovým přístupem empirismus, pro kognitivní paradigma racionalismus (Belkin, 1990; Ingwersen, 1996) a pro paradigma sociální sociologie vědění (Hjørland a Albrechtsen, 1995). Marcia Batesová (Bates, 2005a) rozlišuje sice třináct metateoretických přístupů k informační vědě, domníváme se však, že uvedené členění je redukovatelné na šest přístupů, které zmiňujeme v kapitole věnované epistemologii.

Důvodem, proč jsme si vybrali právě filosofii informace je zejména širší jejího záběru. Zatímco sociální epistemologie je přístup, který se dotýká zejména institucionální stránky informační vědy (role paměťových a jiných institucí při získávání

poznatků), a teorie vytváření významu má vztah zejména k oblasti informačního chování, filosofie informace už proto, že je filosofií, umožňuje reflektovat komplexně všechny oblasti informační vědy.

3 Filosofie a speciální věda

Zdůrazňujeme-li důležitost metateoretického přístupu, staví nás to před otázku, čím může konkrétní metadisciplína, v našem případě filosofie informace, informační vědě být, zjednodušeně řečeno, jak závazná jsou pro informační vědu tvrzení, které daná metadisciplína o informační vědě vysloví. Jde o problém vztahu speciální vědy a filosofie, na který existují různé názory. Domníváme se, že aby bylo možné hovořit o oboustranně závazném vztahu, který se projevuje například tak, že se speciální věda a filosofie se vzájemně podmiňují podobně, jak to formuluje filosofie informace (filosofie informace je metateorie informačních věd a zároveň využívá metod rozvinutých v rámci informačních věd), je třeba, aby jak speciální věda, tak filosofie byly kvalitativně stejné druhy racionálního uchopení světa (tedy, aby bylo možno říci, že jak filosofie, tak např. fyzika, biologie, matematika či informační věda jsou vědy). Právě tento předpoklad je zpochybňován dvojím způsobem. Jednak je to pochybnost, která je zdánlivě z pozic speciální vědy vedena vůči filosofii, jednak pochybnost filosofie vůči racionalitě vědy.

3.1 Speciální věda proti filosofii

První je spojena zejména s pozitivizmem a s tzv. scientismem (srov s. Anzenbacher, 1991, s. 59-61; Bocheński, 2000, s. 96-97, 110). Pozitivisté říkají, že jedinou vědeckou metodou je empirie. Protože filosofie nedisponuje touto metodou, není vědou. Filosofii pozitivisté považují proto za pouhou služku vědy, která vědě slouží k třídění poznatků, nijak však nenapomáhá v získávání poznatků samotných. Metateoretická zkoumání pozitivismu nás však vedou ke zjištění, že problém pozitivistického přístupu spočívá v tom, že kritéria vědeckosti, která pozitivisté kladou, nijak nevyplývají ze zjištění empirických věd samotných – nejde tedy o vědecká zjištění; jinak řečeno: tvrzení, že jediná vědecká metoda je empirie, není výsledkem empirického zkoumání reality, jde o kritérium spekulativní, a podle pozitivistů tedy nevědecké. Pozitivistický názor tedy v souladu se sebou samým není názorem vědeckým, a proto v očích samotných pozitivistů by neměl mít žádnou váhu. Opustí-li jej proto, že nemá váhu, pak ovšem tak udělají jedině proto, že mu váhu připisují. Uznají-li naopak, že váhu má, pak by ovšem měli uznat i hodnotu filosofie, což ovšem právě ze zastávané pozice nemohou. Stručně řečeno: pozitivistický názor je rozporný, a tudíž není přijatelný (srov. Fuchs, 1995, s. 123-126).

3.2 Filosofie proti speciální vědě

Na druhé straně existuje útok vedený vůči vědě z filosofických pozic směrů, jako je existencialismus a postmodernismus (Fuchs, 1995, s. 143-144, 153-154). Existencialisté či postmodernisté říkají, že racionalita vědy je iluzí, která slouží k maskování skutečnosti, že věda je nástrojem moci, že funguje v podstatě spíše jako ideologie nebo náboženství a že je vlastně institucí stejně iracionální jako černá magie (Feyerabend, 2001). I tento pohled má potíže se svou konsistencí. Upírají-li postmodernističtí filosofové vědě schopnost přinášet poznatky o realitě, není sebemenšího důvodu, proč by si sami tuto schopnost měli přiznávat. Neexistuje totiž něco, co by mohlo zaručovat, že konkrétní filosofie je imunní vůči nadvládě iracionality, která podle ní samé působí ve vědě. Ba naopak, obtížnost filosofického předmětu či empiricky dokazatelná skutečnost, že mnozí filosofové sloužili a slouží zájmům konkrétních mocenských skupin, činí z filosofie obor, který se jeví ještě mnohem náchylnější k nadvládě iracionality než empirická věda.

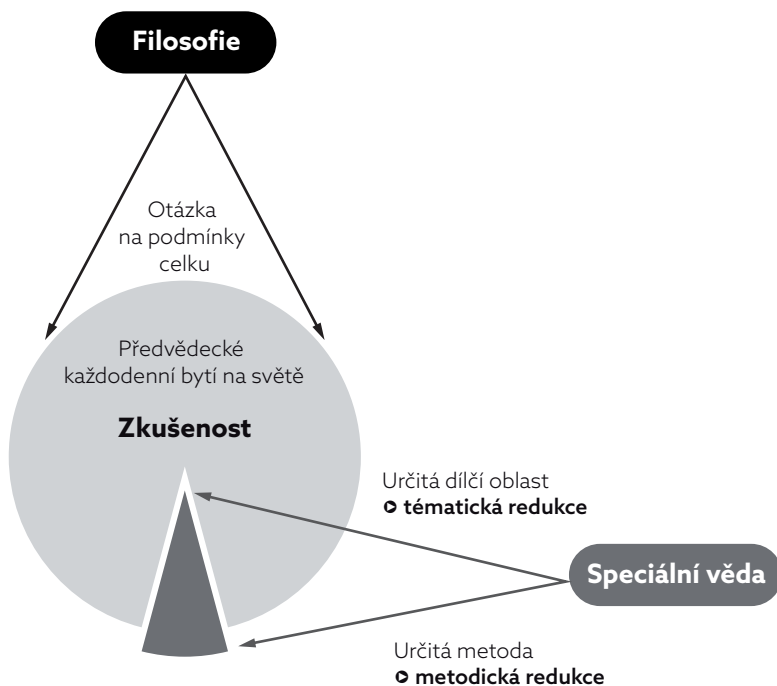
Mimořádně snadno identifikovatelný iracionální motiv – u existencialistů je to zjevné znechucení ze zneužití výsledků vědy, u postmodernistů strach z absolutního. Ochota sloužit určitým ideologiím je u těchto filosofů také zjevná, pro příklad můžeme jmenovat angažovanost Jeana Paula Sartrea při obhajobě stalinismu (Johnson, 2002, s. 260-262), ale příkladů bychom mohli uvést mnohem více.

Stručně řečeno: existencialisté a postmodernisté tvrdí, že věda je iracionální, ale tento jejich myšlenkový výkon nemá právo být dispensován od sebevztažení (jak jsme viděli, filosofie se problému sebevztažení nemůže vyhnout) – jde tedy také o tvrzení, které není založeno na racionálním postupu, proto popírá důvod, proč by mělo být bráno vážně. Nemá-li být brána věda vážně, protože je iracionální, ani tvrzení o iracionalitě vědy nemá být bráno vážně, protože je vystaveno iracionálním vlivům přinejmenším stejně jako věda. Může-li být tvrzení o iracionalitě vědy samo racionální, není důvod, proč bychom racionalitu nemohli připsat i vědě. Existencialistická a postmodernistická negace vědy je tedy zjevně vnitřně rozporná.

3.3 Vztah filosofie a speciální vědy

Vidíme, že oba výše uvedené přístupy mají značné problémy se svou konsistencí. Je však možné načrtnout bezrozporné pojetí vztahu speciální vědy a filosofie, které by respektovalo specifika obou typů racionálního přístupu k realitě? Domníváme se, že poměrně zdařilé nabízí Arno Anzenbacher (1991, s. 21-26) ve svém úvodu do filosofie. Filosofie je věda (je vědou, pokud vědu definujeme klasicky jako jisté poznání z příčin), která má univerzální charakter, zajímá ji celek reality,

vychází ze zkušenosti, ze zkušenosti předvědecké (i když i vědecká zkušenost může být podrobena filosofické reflexi) a ptá se na její poslední podmínky a důvody. Naproti tomu speciální vědy (reálné i formální) jsou tematicky redukováné (zajímá je jen určitá část reality) a metodicky abstraktní, tzn. postihují danou část reality tak, jak dovoluje jejich metoda (např. empirie).

Obrázek 1. Vztah filosofie a vědy podle Anzenbachera (1991, s. 25)

Oba typy věd mají svou autonomní oblast, ale komunikace mezi těmito oblastmi je možná. Filosofie může vést reflexi výsledků speciálních věd, speciální věda naopak implicitně či explicitně přijímá určité filosofické modely. Filosofie se například ptá, co je informace v tom nejobecnějším slova smyslu, ve smyslu, který překračuje hranice informačních věd; informační věda jako filosofické východisko přijímá metafyzický realismus pro tzv. doménovou analýzu apod.

S načrtnutým vztahem filosofie a speciální vědy souvisí ještě jedna důležitá otázka: zda jsou totiž tyto racionální přístupy ke zkoumání světa rovnocenné či zda mezi nimi existuje určitá hierarchie. Zabývali jsme se extrémními stanovisky, podle kterých existuje kvalitativní rozdíl mezi filosofií a vědou, a to takový, že buď

filosofie nebo věda je odsouvána do pozice naprostého outsidera. Museli jsme konstatovat, že tyto přístupy jsou rozporné, a tudíž neudržitelné. Přiklonili jsme se ke stanovisku, podle kterého má jak filosofie, tak speciální věda svoji autonomní oblast, tím jsme však neodmítli možnost určité hierarchické závislosti buď filosofie na vědě, nebo vědy na filosofii.

Závislost filosofie na vědě existuje v pojetí, kde filosofie tvoří syntézu poznatků speciálních věd – jakési nové poznání přináší tím, že dílčí poznatky vzájemně propojuje, má sice svoji autonomní oblast, která spočívá právě v propojování výsledků speciálních věd, nicméně je na vědě zcela závislá (Šmajš, 2001, s. 33-34). Druhý názor spočívá v přesvědčení, že filosofie pro svůj univerzální charakter tvoří nezbytný rámec, který určuje předmět a metody speciálních věd. Jakkoliv filosofie může být ovlivněna výsledky speciálních věd, v principu je na nich nezávislá; naopak speciální vědy jsou na filosofii bytostně závislé právě proto, že filosofie určuje jejich předmět a základní metodologii.

Podíváme-li se na pojetí vztahu filosofie a speciální vědy, které navrhuje Arno Anzenbacher, pak je zřejmé, že právě druhý přístup je třeba považovat za přijatelnější než přístup první. Ptá-li se filosofie po podmínkách celku, pak každá dílčí oblast, kterou se zabývá speciální věda je součástí tohoto celku. Dokazuje-li tedy filosofie určité zákonitosti,² které platí pro celek, je zřejmé, že musí platit i v oblasti, kterou se zabývá speciální věda. Speciální věda naopak pro svou tematickou redukovanost a metodologickou abstrakci může přinášet pouze poznatky platné výhradně v rámci určitého výseku reality a platné jen pro určitý úhel pohledu na tuto část skutečnosti.

Zaměřenost na celek reality pak předurčuje filosofii k tomu, aby byla schopna poskytovat poznatky apodiktické (tedy takové, které jsou naprosto jisté, u kterých můžeme říci, že zcela jistě neplatí teze opačná vůči tezi dokázané, a naopak, že vyvrácená teze vede k nutné platnosti teze opačné) (Vojtek, 1996, s. 7). Proč? Protože fakt, že se filosofie zabývá realitou jako celkem vede k tomu, že mezi tím, co uzná za pravdivé, a tím, co odmítne, existuje kontradiktorní vztah, podle kterého z pravdivosti jedné teze je možno usuzovat na nepravdivost opačné teze a naopak. Například hmotný svět je buď absolutní, nebo závislý, buď existuje Stvořitel světa nebo neexistuje. Třetí možnost není dána. Jednoduše: buď platí A nebo \sim A.

Zaměřenost speciální vědy na určitý výsek reality dostupný určité metodě naopak předurčuje speciální vědu k tomu, aby dospívala k poznatkům, u kterých můžeme mít pouze pravděpodobnostní jistotu, že platí či neplatí (Bocheňski, 2000, s. 59-61).

² Jsme si vědomi toho, že od filosofie požadujeme schopnost, kterou se jí troufá v dnešní době přiznat málokdo. Navzdory tomu, že dějiny filosofie obsahují směry, které mají mnohem blíže k umění než k vědě (iracionalismus, existencialismus, postmoderna), jsme přesvědčeni o tom, že filosofie, pokud se přísně drží racionálních prostředků, je schopna dosáhnout „jistého poznání z příčin“, tedy poznání vědeckého. To platí zejména pro školy středověké i soudobé scholastické filosofie, ale i pro filosofii analytickou.

Vztah neslučitelných teorií v rámci speciální vědy je kontrární, platnost určité teze sice vylučuje platnost teze opačné, ale nikoliv naopak. Pokud platí A, znamená to, že neplatí B, ale pokud neplatí B neznamená to, že platí A (může totiž platit C).

Co z toho vyplývá pro vztah filosofie a vědy? Závislost vědy na filosofii. Pokud filosofie dokáže, že A, a tedy nepravdivost $\sim A$, platí to pro celek reality. Když speciální věda má teorii B, která je neslučitelná s dokázaným A, pak je zřejmé, že s teorií speciální vědy je něco v nepořádku, protože část nemůže být v rozporu s tím, co platí pro celek. Naopak žádná teorie speciální vědy nemůže vést k tomu, aby potvrdzovala či vyvracela apodikticky jisté pravdy, ke kterým dospívá filosofie. Popře-li přírodní věda z pozice metodologické abstrakce účelnost v přírodě a vysvětlí vývoj složitých struktur pomocí náhodné mutace a tlaku přirozeného výběru, neznamená to, že účel v přírodě není detekovatelný právě na základě širě pojatého metodologického přístupu a že jím není apodikticky dokazatelný. Chce-li evoluční biologie své poznatky vydávat za absolutní, a tedy platné pro celek, pak se dostane do kolize s filosofií a musí být zákonitě poražena, protože vstupuje na pole, které jí nepřísluší. Vydává-li naopak své výsledky za platné pouze v rámci svého tematicky a metodologicky omezeného přístupu, ke kolizi nedochází. V tu chvíli totiž neříká, že účel v přírodě neexistuje, ale pouze to, že našla principy v rámci svého tématu a metodologických postupů, jak vysvětlit vznik a vývoj složitých struktur bez předpokládaného účelu.

4 Předmět práce

Jak bylo řečeno, předmětem práce je metateoretická analýza pojmu informace a hlavních paradigmat informační vědy z pozice filosofie informace, konkrétně z hlediska dvou filosofických disciplín – epistemologie a metafyziky. Pokusíme se ukázat, jakým způsobem volba tohoto tématu je ovlivněna jednak filosofií informace, která plní funkci metateorie, a jednak z pozic samotné informační vědy, která v naší práci hraje roli analyzované disciplíny.

Vydeme-li z pozic filosofie informace, pak zvolené téma je přímo součástí jejího předmětu. Jak jsme uvedli, filosofie informace se zabývá hledáním odpovědi na otázku po nejobecnější podstatě informace (pojem informace) a zaměřuje se rovněž na metateoretická zkoumání informačních věd (paradigmata informační vědy). Volba dvou filosofických disciplín – epistemologie a metafyziky³ – pak vyplývá z logiky struktury filosofie samotné.

3 Víme samozřejmě o kritice metafyziky spojené především s novopozitivistickou analytickou filosofií, podle níž metafyzika vzhledem k absenci empirického obsahu představuje prázdné, bezobsažné tlachání. Tuto kritiku ovšem považujeme společně s realistickými filosofií za vnitřně nekonsistentní, protože kritika metafyziky u nich je prováděna za předpokladu platnosti určitých metafyzických konceptů a také pomocí metafyzické, neempirické úvahy. Taková kritika neguje sama sebe. Metafyzika tak, jak ji chápeme, překračuje hranice empirického, nicméně vychází z prvotní předvědecké empirické zkušenosti.

Epistemologii považují tradičně orientovaní filosofové, s jejichž názorem souhlasíme, za stěžejní filosofickou disciplínu, na které závisí vůbec možnost filosofie jako takové (Fuchs, 1995, s. 27). Lidskému intelektu je pak podle zásady, že by se mělo postupovat od zkoumání otázek blízkých k otázkám vzdáleným, nejbliže metafyzika, protože jejím předmětem je celek světa, ve kterém se pohybujeme. Člověk ve svém poznání začíná tím, co je mu nejbližší, a tím není jeho nitro, ale objektivní realita, ve kterém se pohybuje (Sousedík, 2008, s. 41-52). A právě odpověď na otázku po povaze tohoto světa podává metafyzika. Zdálo by se proto, že filosofická zkoumání by měla od tohoto světa vyjít a metafyzika by tak měla stát v řadě filosofických disciplin na prvním místě, jako tomu bylo u řady filosofů, a teprve potom by se mělo přejít ke zkoumání lidského poznání, tedy k doméně epistemologie.

Tak jednoduché to však není. Filosofie, jakkoliv vychází z předvědecké zkušenosti, není nějakým druhem selského rozumu (*common sense*), ale je zkoumáním kritickým, které se neobejde bez určitého metodologického nástroje, a nemůže začít zkoumat dané otázky bez toho, že by měla tento nástroj k dispozici. A právě zkoumáním tohoto nástroje se zabývá z formálního hlediska filosofická logika (tedy z hlediska správnosti lidského poznání), z hlediska materiálního (tedy z hlediska definice, hodnoty a struktury lidského poznání) epistemologie. Tradiční filosofové proto řadí formální logiku a epistemologii (epistemologii někdy nazývají logikou materiální) ve filosofii na první místo. V naší práci respektujeme toto pořadí a na první místo řadíme epistemologii (formální logikou se zabýváme jen příležitostně, vyžaduje-li to povaha problému) a na druhé potom metafyziku, která již díky předchozím zkoumáním teorie poznání má kritický nástroj umožňující zkoumání v oblasti člověka obklopujícího světa.

Vydeme-li z pozic informační vědy, dospějeme k téměř identickému řazení problémů. Předně nás zajímá pojem informace, jednak proto, že jde o pojem pro informační vědu klíčový, a platí-li, že věda je taková, jaké jsou pojmy, které užívá (Stodola, 2010b), pak se filosofické zkoumání informační vědy od zkoumání pojmu informace musí nutně odvíjet, a jednak proto, že je to pojem poměrně problematický, který přímo volá po metateoretické analýze. Z průzkumu, který proběhl mezi pedagogy a studenty oboru informační studia a knihovnictví na Masarykově univerzitě v roce 2013, je jasně patrné, že pojem informace je komunitou informačních pracovníků považován za důležitý a hodný pozornosti.

Pokud jde o volbu epistemologie a metafyziky, i ona má s pojmem informace úzkou souvislost. Existuje nejzákladnější dělení, podle kterého můžeme rozlišit dva hlavní přístupy k informacím – hledisko epistemologické a hledisko metafyzické (ontologické). Podle epistemologického přístupu, který je blíže tomu, co se pod slovem informace běžně rozumí, můžeme informaci definovat jako zprávu (Bar-Hillel, 1955), obsah či význam zprávy (Goguen, 1997; Nauta, 1972) anebo proces měnící obraz světa toho, kdo se s informací setkává (Madden, 2004; Pratt, 1977).

Zde má opět epistemologie primát před metafyzikou. V metafyzickém pojetí je informace chápána jako uspořádanost, organizace, vnitřní struktura či řád (Gackowski, 2010; Stonier, 1990; Thompson, 1968) materiálních jsooucen. Jde o přístup, který rozšiřuje užší epistemologické hledisko.

Právě epistemologie a metafyzika jsou tedy pro metateoretickou analýzu pojmu informace stěžejní. S různými přístupy k pojmu informace se pak pojí různá paradigmatu informační vědy, jejich charakter se odvíjí od toho, jak s tímto stěžejním pojmem pracují. Protože pojem informace má svůj rozměr epistemologický a metafyzický, jednotlivá paradigmatu stojí na předpokladech spojených jednak s teorií poznání, jednak s metafyzikou. Z toho vyplývá, že se zabýváme informací v tom nejobecnějším slova smyslu, překračujeme rámec jednotlivých disciplín, ve kterých se s pojmem informace pracuje.

Výzkumný záměr naší práce tedy můžeme shrnout do tří základních otázek:

- Jaký je epistemologický základ pojmu informace?
- Jaký je metafyzický základ pojmu informace?
- Jaká je podstata jednotlivých paradigmatu informační vědy z pozice filosofie informace?

5 Struktura práce

Vidíme tedy úzkou souvislost mezi přístupy filosofie informace a informační vědy, které zásadně ovlivňují naši práci. Na které otázky spojené s pojmem informace a základními paradigmatu informační vědy se v rámci práce zaměřujeme? Jak z uvedeného vyplývá, podrobujeme nejprve pojem informace a informační vědu zkoumáním v oblasti epistemologie, posléze přecházíme k otázkám metafyzickým.

Naši práci rozdělujeme do tří okruhů. První dva okruhy se zabývají pojmem informace, třetí okruh se pak zaměřuje na informační vědu. První okruh je věnován epistemologii, okruh druhý je věnován metafyzice. Poznatky obou okruhů jsou poté využity při zkoumání základních paradigmatu informační vědy a při návrhu paradigmatu, které se pokouší využít výhod stávajících paradigmatu a vyvarovat se jejich nevýhod, v okruhu třetím.

6 Cíl

Cílem práce je vyslovit určité metateoretické předpoklady, na kterých stojí pokusy o definování pojmu informace a o které se opírají jednotlivá paradigmatu informační vědy, vnést více světla do problémů, které se pojí zejména s pojmem informace

a transdisciplinární povahou informační vědy, a navrhnout přístup informační vědy, který se opírá o zdůvodněné závěry metateoretických výzkumů. V rámci těchto výzkumů chceme dosáhnout tří dílčích cílů – pokusíme se definovat pojem informace v rámci 1) epistemologie a 2) v rámci metafyziky a 3) vytvoříme model domény, v níž dochází k tvorbě informací, pomocí funkční syntézy tří hlavních paradigmat informační vědy.

Tyto tři výsledky považujeme za určitý nový teoretický příspěvek k informační vědě, který není možná ani tak zcela originální jako spíše pevně zakotvený ve filosofických disciplínách, které považujeme za stěžejní pro informační vědu. Nevytváříme jakýsi eklekticistický průnik jednotlivých teorií, ale přijímáme to, co v rámci přijatého přístupu můžeme dobře zdůvodnit, a odmítáme to, co neobstojí před naším kritickým pohledem.

7 Metodologie a metody

Obecným metodologickým východiskem práce je kritický, aristotelský realismus, jehož základní intence zdůvodňujeme v první části naší práce. Stručně je můžeme popsat pomocí bodů, které ve své publikaci uvádí Novák a Dvořák:

- Existuje realita nezávislá na našem poznání a myšlení – naše myšlení – realitu nevytváří.
- Realita je sama v sobě nějak určitá a strukturovaná; tuto strukturu do reality naše poznání nevnáší, nýbrž ji z ní „odečítá“, jedná se o rys reality samé. Jinými slovy, poznání je receptivní, nikoliv produktivní.
- Realitu můžeme bezprostředně poznávat, tj. svými schopnostmi vystihovat její strukturu: to, co poznáváme, nejsou jenom stavy našich poznávacích schopností, pouze naše myšleny, karteziánské ideje apod.; předmětem našeho poznání je realita samotná.
- Tím se však nechce říci, že realitu vystihujeme přesně tím způsobem, jímž existuje o sobě. Předpokládá se pouze, že jsme schopni způsob našeho poznání reality reflektovat a rysy, které tento specifický způsob poznání do reality vnáší, odlišit od jejich rysů objektivních, na subjektivním poznání nezávislých. (Novák a Dvořák, 2011, s. 36)

Dalším předpokladem realismu, z něhož vycházíme, je rozlišení smyslového a rozumového poznání. Smyslovým poznáním uchopujeme realitu v její konkrétnosti a nahodilosti, rozumem poznáváme obecný a nutný aspekt reality (Novák a Dvořák, 2011, s. 36). Aristotelský realismus, jehož intence jsme popsali, tvoří základní perspektivu našeho metateoretického pohledu na pojem informace a informační vědu.

Volba tohoto obecného metodologického východiska není arbitrární, ale je založena na předchozích noetických úvahách, které po odstranění různých problémů (kruhovost dokazování, zákaz autoreference soudů) potvrzují, že poznání může být objektivní, pravdivé a jisté. Opačné teze, teze skeptické, neobstojí před požadavkem sebevztažení a končí v neodstranitelném rozporu (viz Fuchs, 1995).

Nejužívanějšími speciálními metodami jsou konceptuální analýza a analýza diskursu založená na rekonstruktivní hermeneutice, která vychází z realistického přístupu ke skutečnosti (Stodola, 2011). Dalšími metodami jsou analýza systému a modelování. V konceptuální analýze usilujeme o vymezení obsahu pojmů a o nalezení jejich vzájemných vztahů. V analýze diskursu hledáme epistemologické a metafyzické rámce, které stojí v pozadí textu a na nichž je text vybudován. Rekonstruktivní hermeneutika je nástrojem, kterým klademe textu otázky. Analýzou informačního systému, jeho rozkladem na jednotlivé prvky, získáváme metodu, jak analyzovat jednotlivé subdisciplíny informační vědy a modelovat jednotlivá paradigmatata.

8 Terminologická poznámka

V práci pracujeme s celou řadou pojmů, které spadají do filosofie, informační vědy a dalších oborů. Ačkoliv se v textu snažíme dané pojmy stručně definovat a jejich význam přiblížit, považujeme za užitečné, aby některé z nich byly představeny také v následujících slovníčcích. V první podkapitole se nachází slovník pojmů spojených s filosofií informace a informační vědou, ve druhé podkapitole pak nalezneme slovník pojmů aristotelsko-tomistické filosofie, na kterou v textu často odkazujeme.

8.1 Slovník pojmů z oblasti filosofie informace a informační vědy

Metateorie – teorie zkoumající systém a strukturu jiné teorie. Teorie o teorii. V našem případě zkoumáme přístupy jednotlivých teoretických přístupů v informační vědě.

Teorie – obecné, vnitřně konsistentní vysvětlení určitých jevů.

Filosofie informace – filosofická disciplína, která hledá nejobecnější vymezení pojmu informace a zkoumá podstatu informačních věd. Vůči informační vědě jde o metateorii.

Věda – oblast lidského poznání, která je sjednocena předmětem zkoumání, perspektivou, kterou je k předmětu zkoumání přistupováno, a danou metodologií.

Informační věda – v širším (vertikálním) smyslu věda o informaci. V užším (horizontálním) smyslu věda o získávání, zpracovávání, uchovávání a distribuci informací ve společnosti.

Informační ekologie – metateoretický rámec informační vědy, který zkoumá

vztahy uvnitř informačního ekosystému, tj. systému, který tvoří lidé, informace a technologie.

Informační etika – teorie lidského jednání při nakládání s informacemi.

Sociologie vědění – obor, který zkoumá poznání na pozadí sociálních vztahů. Poznání obvykle chápe jako produkt společenských aktivit.

Paradigma – myšlenkový rámec, který tvoří hranice určité teorie. Teorie je ukotvena v určitém paradigmatu.

Doména – agregát poznávajících subjektů, poznávaných objektů, paradigmat a diskurzu.

Diskurs – způsob a teoretický rámec komunikace o určitém tématu.

Analýza diskurzu – metoda, pomocí níž se v diskurzu vyjadřují implicitní rámce, které stojí v pozadí komunikačních aktů.

Informační systém – systém, jehož vazbami jsou potenciální informace a prvky jsou místa transformace těchto informací. Prvky a vazby tvoří celek, který plní

informačně-komunikační úlohu. Informační systém umožňuje shromažďování, zpracování, transformaci a zprostředkování informací uživateli.

Uživatel – osoba, která využívá informační služby.

Sociální síť – agregát osob, mezi nimiž existují informační a komunikační vazby.

Subjekt – nositel poznání; ten, kdo poznává; v rámci této práce považujeme za subjekt především lidského jedince; v určitém teoretickém rámci může být subjektem i sociální síť.

Objekt – libovolná entita reality, která je zpřítomněna v poznání.

Informační objekt – entita vnějšího světa, která nese znakově kódovanou informaci.

Informační vztah – vztah mezi objektem a subjektem, díky kterému získává subjekt znalost objektu.

Komunikační vztah – vztah mezi dvěma subjekty, díky kterému získává subjekt zprostředkovanou znalost objektu.

8.2 Slovník pojmů aristotelsko-tomistické filosofie

Jsoucno – vše, co je nebo může být. Jde o analogický pojem, který zahrnuje veškeré univerzum reálně či intencionálně jsoucích věcí. Jsoucnem je Bůh, zvíře, červená barva, ale i pojem kulatého čtverce.

Princip – základ, z něhož něco pochází. V ontologii rozumíme principem metafyzické části, z nichž se jsoucno skládá.

Platí, že každý princip jsoucna není zároveň jsoucnem (neboť by muselo dojít k nekonečnému regresi, kdy by princip jako jsoucno vyžadoval další principy ad infinitum). Nic nebrání tomu, aby některé principy byly zároveň jsoucný. Tak je lidská duše zároveň substanciální formou člověka a zároveň svébytným jsoucnem.

Reálné jsoucno – jsoucno, které má aktuální nebo potenciální existenci v řádu bytí, tzn. je nebo může objektivně být.

Intencionální jsoucno – jsoucno, které má aktuální nebo potenciální existenci v řádu poznání, tzn. je nebo může být pouze subjektivně jako produkt poznání.

Kategorie – nejvyšší rod jsoucna, dělí se na kategorii substance a devět kategorií akcidentů.

Substance, podstata – svébytné jsoucno charakterizované tím, že není na jiném jsoucnu, ale samo v sobě a skrze sebe. Substance je nositelem nesybytných jsoucen – akcidentů. (Někdy se pod pojmem substance rozumí substrát (podklad), který zachovává svou identitu při střídání forem. V tomto smyslu je substancí jak druhá, tak i první materie.)

Akcident, případdek – nesybytné jsoucno charakterizované tím, že se nachází na jiném jsoucnu jako na svém nositeli. Akcident se může nacházet na jiném akcidentu, poslední akcident se však musí nacházet na substancí. Akcidenty dělíme na nutné akcidenty (atributy, propriové vlastnosti), které přímo vyplývají z esence jsoucna, a akcidenty nahodilé.

Agregát – soubor substancí a jejich akcidentů spojený prostřednictvím společného cíle (kupříkladu automobil je soubor substancí spojených za cílem místního pohybu). Platí, že kulturní artefakty jsou soubory přírodních substancí spojených a modifikovaných tak, aby sloužily určitému účelu.

Potence – pasivní princip jsoucna, možnost být něčím, tj. přijmout dané formy, které určují podobu jsoucna. Čírou potencí

je prostá bezrozpornost jsoucna. Potencí hmotných jsoucen je první materie, kterou aktualizují substanciální formy. Vzhledem k existenci je potencí esence jsoucna. Vzhledem k akcidentům je potencí substance.

Akt – aktivní princip, který aktualizuje potence do podob určitých jsoucen. Vzhledem k první materii je aktem substanciální forma. Vzhledem k esenci je aktem existence. Vzhledem k substancí je aktem akcidentální forma.

Změna – přechod z potence do aktu.

Substanciální změna – viz vznik a zánik.

Vznik – změna substanciální formy, kdy forma substance, která vzniká, nahrazuje formu substance, která zaniká.

Zánik – změna substanciální formy, kdy forma substance, která zaniká je nahrazena formou substance, která vzniká.

Akcidentální změna – změna, kdy substance přijímá či ztrácí určitou akcidentální formu.

Forma, tvar – princip jsoucna (první akt), který dělá jsoucno právě tím, čím je. U hmotných jsoucen vymezuje forma materii, čímž vzniká esence daného jsoucna. U nehmotných jsoucen je forma zároveň esencí jsoucna. Rozlišujeme substanciální a akcidentální formy.

Materie, látka – pasivní princip hmotného jsoucna, který je aktualizován do podoby daného jsoucna prostřednictvím formy. Materie je substrátem (podkladem), který zachovává svou identitu při změnách, při nichž dochází k výměně forem. Rozlišujeme první a druhou materii.

Substanciální forma – určuje to, čím je substance. U hmotných věcí substanciální forma vymezuje první materii, u nehmotných věcí je svébytná (subsistující).

Akcidentální forma – určuje to, jaká je substance. Vymezuje druhou látku (substanci) tak, že jí náleží určité akcidenty.

První materie, látka – pasivní princip substance, který aktualizuje substanciální formu. První materie a substanciální forma společně tvoří esenci hmotné substance. První materie je čirá nevymezenost. Jako taková se nikde nevyskytuje, ale vždy je určena formami. Změna substanciálních forem za zachování identity materie se nazývá vznik (*generatio*) a zánik (*corruptio*).

Druhá materie, substance – pasivní princip, který je vymezován akcidentálními formami. Je totožný se substancí. Při střídání akcidentálních forem zůstává substance se sebou identická. Střídání akcidentálních forem se nazývá akcidentální změna, kam řadíme alteraci (změnu kvality), růst (změnu kvantity), místní pohyb atd.

Esence – princip jsoucna, který dělá jsoucno právě tím, čím je. U hmotných jsoucen je výsledkem aktualizace materie (potence) formou (první akt). U nehmotných jsoucen splývá s formou.

Existence – druhý akt jsoucna, skrze nějž jsoucno je. Existence je aktem vzhledem k esenci. První a druhý akt se časově nepředcházejí, ale dochází k nim paralelně.

Kvantita – akcident, díky kterému má hmotná věc své části uspořádány vedle sebe a je oddělená od věcí jiných. Rozlišujeme diskrétní (počet) a spojitou (plocha, těleso) kvantitu.

Kvalita – akcident, díky kterému je substance nějakou, tj. má nějaké vlastnosti. Kvalitou je i tzv. imanentní činnost.

Činnost – akcident, díky němuž subjekt působí jako příčina jistého účinku. Vlastní kategoriální činnost se projevuje změnou navenek subjektu, to znamená, že se jedná o činnost tranzitivní.

Tranzitivní činnost – změna, která je vnější subjektu činnosti. Jde o vlastní kategoriální akcident činnosti.

Imanentní činnost – změna, která zůstává uvnitř subjektu činnosti. Imanentní činnost, kterou je poznání je kvalitou subjektu činnosti.

Poznání – imanentní činnost spočívající v intencionálním ztotožnění subjektu s objektem poznání.

Duše – substanciální forma živých bytostí, princip života a poznání. Podle typu činnosti rozlišujeme tři druhy duše – vegetativní, smyslovou a rozumovou. Platí, že mezi těmito typy je hierarchický vztah, takže smyslová duše vedle smyslového poznání obstarává i vegetativní činnost, rozumová duše vedle rozumového poznání umožňuje smyslové poznání a vegetativní život. Rozumová duše je principem co do druhu (člověka) a jsoucnem (substancí) co do svébytnosti.

Představa – konkrétní intencionální obraz předmětu.

Pojem – abstraktní intencionální obraz předmětu.

Znak – věc zastupující pojem a předmět poznání.

Univokální pojem – pojem, který všem předmětům ve svém rozsahu přiděluje celý svůj obsah. K univokální predikaci dochází uvnitř určité kategorie.

Analogický pojem – pojem, který předmětům svého rozsahu přiděluje pouze část svého obsahu v závislosti na rodu předmětů. Analogickými pojmy jsou jsoucnost a jeho principy.

Rod – pojem, který vystihuje společnou část obsahu druhových pojmů.

Druh – pojem, který plně vystihuje esenci individuí.

Druhová diference – pojem, který odlišuje druh od jiných druhů stejného rodu.

Nejnižší druh – pojem, který je vypovídatelný jen o individuích.

Nejvyšší rod – pojem, nad kterým již není žádný jiný rodový pojem, ale pouze analogický pojem jsoucnosti.